

NIEDERHAUSER EMIL:

A NEMZETI MEGÚJULÁS – AZ IDEOLÓGIAI ÁTMENET EGYIK TÖRVÉNYSZERŰSÉGE KÖZÉP- és DÉLKELET-EURÓPÁBAN

Közismert, már a polgári történetírásban is emlegetett jelenség a közép- és délkelet-európai kisebb népek történetében a nemzeti megújulás, ébredés, vagy újjászületés, éppen jóegynéhány szláv nép esetében az obrozeni, obrodenie, preporod, vazrazsdane kifejezéseket olykor már maguk a kortársak is használták. Arról az elsősorban politikai és ideológiai síkon lejátszódó folyamatról van szó, amely a 18. század második fele vagy vége és a 19. század dereka között zajlott le, több esetben két külön szakaszát is el lehet választani, egy kultúrálisat, amelyben a nemzeti irodalmi nyelv megteremtése és a történeti tudat alakítása a fő jellemvonás, és egy politikai szakaszt, amelyben a nyelv közéleti használatától a független államig terjedő követelések lépnek fel.

Teljesen indokolt az a kérdés, hogyan kerül ez a téma egyáltalában tárgyalásunk napirendjére, amely érdemben gazdasági és társadalmi folyamatokat, változásokat vizsgál, az alapvető formációváltás problémáit, nem pedig politikai eseményeket, még kevésbé kultúrális jelenségeket, sőt ezen belül is elsőrendűen az ún. magas kultúra jelenségeit, amilyenek a megújulás ideológiai megnyilvánulásai.

Nyilvánvaló azonban az is, már az előbbi rövid értelmezésben is óhatatlanul felbukkant, hogy arról az általánosabb jelenségről van szó, amelyet a modern burzsoá nemzet kialakulásának nevezünk. Természetesen nem kívánunk belebocsátkozni abba a roppant bonyolult és már sok vitát kiváltott problémába, hogy mi is a burzsoá nemzet, egy terminológiai kérdést mégis előre kell bocsátanunk. A címben is a Közép- és Délkelet-Európa fogalmat használtuk, azt a fogalmat, amely az utóbbi egy-két évtizedben már polgárjogot nyert a szovjet történettudományban. Nálunk inkább a Közép-Kelet-Európa fogalmat szoktuk használni, vagy Közép- és Délkelet-Európát, ritkábban, mint a szovjet történészek, de végeredményben nagyjából ugyanazt is értjük ezen. A korabeli, 19. századi orosz birodalom ebből a fogalomból kimarad, mi sem kívánunk rá kitérni, bár nem titkoljuk, hogy egy szélesebb Kelet-Európa-fogalomba a magunk részéről azt is beleértjük. Nyilvánvaló viszont, hogy az egész lengyel problematikát ebbe a közép-kelet-európai régióba kell bevonni, hiszen lengyel területek akkoriban nem csupán az orosz birodalomhoz tartoztak.

Arról van tehát szó, hogy ezen a területen, ahol sok kis nép helyezkedett el, a jelzett korszakban, éppen a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet során beszélhetünk a burzsoá nemzet kialakulásáról. Nyilvánvaló rögtön, hogy a nemzet kialakulása általános európai jelenség, sőt világgjelenség, ha a harmadik világban már csak a 20. században, jóformán szemünk láttára bontakozik is ki, és természetesen egészen más körülmények között, tehát más jelleggel, mint az európai nemzetek esetében. Európa nyugati, déli és északi országaiban ez a nemzettévalás részben a közép-kelet-európaival egyidőben, részben azonban, és éppen az akkor vezető európai nemzetek esetében már korábban kezdődött el, a 19. századra már le is zárult. Hozzátehetjük azt is, hogy éppen a nagyobb nyugati nemzetek esetében hosszabb, legkésőbb a 16. században megindult folyamatról van szó, és éppen időben hosszas elhúzódása az oka annak, hogy megújulásról, vagy újjászületésről vagy egyáltalában nem szoktunk beszélni, vagy – a reneszánsz fogalmát használva – legfeljebb annak egy korai szakaszáról, amely éppen korai mivolta révén megint csak más jellegű, mint a most tárgyalt jelenségsor.

Nem jelentéktelen különbségre utalhattunk itt az időbeliség mozzanatával. A kelet-európai nemzetek esetében a nemzettévalás időben rövidebb volt, néhány évtizedre szorultak össze azok a jelenségek, amelyek nyugati országok esetében két-három évszázadra is kiterjedtek. Ez azonban még nem magyarázat arra, miért nevezik ennek a folyamatnak ideológiai és politikai megnyilvánulásait összefoglalóan nemzeti újjászületésnek. Hadd fűzzünk ehhez mindjárt egy előzetes, bár nem kielégítő magyarázatot. A lengyel, a magyar, a román, a szerb történetírás nem ismeri ezt a fogalmat, sőt a görög sem. Itt gyanakodni lehetne arra, hogy azoknak a nemzeteknek az esetében, amelyeknek a korai újkorban is valamilyen folyamatos állami létük volt. A lengyelek annyiban tartoznak ide, hogy állami létük ugyan a harmadik felosztással erőszakosan megszakadt, de a bécsi kongresszus mégis létrehozott egy lengyel államot. Viszont a szerb és a görög eset már nem számítható ide.

A másik oldalon pedig azt látjuk, hogy az ébredés vagy újjászületés fogalmát nemcsak a bolgár, a szlovén vagy a szlovák történetírás ismeri és alkalmazza, ahol az államiság folytonos létéről, kontinuitásáról csakugyan nem lehet szó, hanem a cseh vagy a horvát is, ahol pedig állami intézmények, rendi szervezetek folyamatosságáról van szó (hangsúlyozzuk, még a csehek esetében is, a fehérhegyi csata utáni „sötét korszak” ellenére). Valahol azonban mégis úgy tűnik, hogy ezt a párhuzamot államiság megléte és újjászületése hiánya között meg lehet vonni. Az eltérő esetekben más

értelmezésre lesz szükség. Ezt próbáljuk most megkísérelni, a folyamat egészét figyelembe véve.

Hadd utaljunk itt egy olyan mozzanatra, amely nem tartozik szorosan a mi témánkhoz, tehát elégséges is a pusztán utalás. Arról van nevezetesen szó, hogy az általunk vizsgált terület egyik alapvető jellegzetessége: a tárgyalt korszakban a feudális társadalmi formáció hanyatlása már nyilvánvaló. Nem szükséges itt hosszasan bizonygatni, hogy a kor számos politikusa, gondolkodója, közírója hányszor írt a feudális gazdálkodás bajairól, a hitelrendszer hiányáról és egyéb nehézségekről. A feudalizmusnak a hátrányait már sokmindenki érzékelte, mert szembetűnőek voltak. Sokkal kevésbé voltak szembetűnőek viszont az újnak, vagyis a kapitalista rendszernek a csirái, előzményei, első megjelenési formái. Viszont ugyanakkor nem kétséges, hogy mindazok ezen a területen, akik a meglévő viszonyok nehézségeit, a hiányosságokat panaszolták fel, ezt mindig a nyugat-európai fejlődéshez viszonyították, vagy legalább is beleértették ezt a viszonyítást. Nyugat-Európa, gyakorlatilag az angol és a francia fejlődés volt a mintakép, a modell, ezzel összevetve derülhettek ki a kelet-európai elmaradottság bajai. Csakhogy a politikusok és közírók számára ez a nyugati modell általában elsődrendűen állami szervezetet, konkrét országot, államot jelentett, amely vagy azonos volt a nemzettel, vagy éppen nem. Az angol és a francia példa az elsőre volt érvényes, a német a másodikra. Ebben a vonatkozásban érdektelen az, hogy valójában Angliában és Franciaországban sem esett egybe nemzet és állam, mert ez vagy csak a 20. századra derült ki, vagy, ha a kortársak is tudtak róla, az írás kérdésre gondolunk, akkor éppen azt a tanulságot vonhatták le, hogy ez anomália, amelyen sürgősen változtatni kell. Ugyanilyen anomáliának látszott természetesen a német nemzet esete, ahol a nemzet több tucatnyi, egymástól független állam között oszlott meg. Az olasz példa ugyanezt mutathatta volna, de arról már sokkal kevesebbet tudtak Közép-Kelet-Európában.

Nyugat-Európa a modell, erről értesültek a gondolkodó fők. Honnan? És olyan biztos, hogy értesültek? Ez utóbbi kérdésre válaszolva: természetesen, hogy mindegyik nemzet esetében pusztán egy igen vékony rétegről volt szó, éppen a gondolkodókról és politikusokról, akik a megújulás programját megfogalmazták. Ez a roppant vékony, ezrelékekben sem kifejezhető réteg viszont kétségtelenül ismerte a nyugati viszonyokat, azokat tartotta nemcsak távoli modellnek, hanem egyenesen kötelezően utánzandó mintának.

Ebben a kronológia szerint először nem jelentéktelen szerepet játszott a felvilágosodás, amelynek eszméi – elsősorban német közvetítéssel,

tehát a, mondhatjuk, mérsékeltébb, kevésbé radikális német felvilágosodás révén – jutottak el Közép-Kelet-Európába, de a görögökhöz is. A 18–19. század fordulója, a forradalmi negyedszázad után, persze részben már előtte vagy alatta is, sokan személyesen is eljutottak a Nyugatra, saját szemükkel tapasztalhatták az ottani viszonyokat. Nemcsak arisztokraták, akik megengedhették maguknak az utazás fényűzését, hanem alsóbb társadalmi rétegek leszármazottai is, gondoljunk csak Dositej Obradovićra. És a felvilágosodáshoz hasonlóan, a 19. század során is alapvető szerepet játszott a nyugati fejlődés megismerésében az olvasmány, az útleírások, elméleti munkák, sőt a sajtó, folyóiratok, hamarosan napilapok.

Tárgyalt területünk ebben a korszakban egyre inkább kapcsolódott a világgazdasághoz, a kommunikáció a hagyományos társadalom felbomlásával egyszerre egyre nagyobb szükségletté vált egyszerűen a gazdasági kapcsolatok révén, tudatosan pedig éppen a nyugati mintával való megismerkedés érdekében. Ebben a kommunikációban jelentős szerephez jutottak azok a lingua francák, nagyobb területen általánosan használt és értett nyelvek, amelyek éppen ezt a nyugati gazdasági kapcsolatot segítették elő, a modell megértését könnyítették meg. A Habsburgok birodalmában, de még annál is szélesebb érvénnyel a német volt ez a lingua franca, a Balkánon pedig a görög. Nyilván, a lakosság túlnyomó részét kitevő parasztság nem, vagy alig ismerte ezeket, de aki csak egy kicsit is kiemelkedett a társadalmi hierarchiában, már nem volt benne járatlan.

Viszont éppen az a tény, hogy a kommunikáció alapeszköze a nyelv, és a lingua francákat csak viszonylag kevesen értik, növelte meg általában a nyelv, vagyis konkrétan az anyanyelv fontosságát, tette szükségessé ennek a nyelvnek az adaptálását a modern világ tényeihez és fogalmaihoz, ezt oldotta meg számos nemzet esetében a nyelvújítás, vagy egyszerűen az irodalmi nyelv megteremtése.

A nyugati mintából, nagyon durva leegyszerűsítéssel, az derült ki, hogy a nyugati nemzetállamok jóval fejlettebbek, gazdagabbak, az emberek ott jobban élnek, szabadabban is, mint itt. A kettő tehát összefonódott az itteni gondolkodók tudatában, nemzetállam és gazdagság együtt jár. Vagyis a gazdagságot, a fejlettséget, esetleg a nagyobb szabadságot is a nemzetállam megvalósítása révén lehet elérni. A következtetés kézenfekvő volt, hiszen pontosan az önálló, független nemzetállam a lengyeleknek vagy a magyaroknak épp úgy hiányzott, mint mondjuk a szlovákoknak vagy a bolgároknak. Az már a korabeli tudat egyik sajátos, bár érthető jelensége, hogy a nemzetállam kettős fogalmából a nemzet látszott a fonto-

sabb mozzanatnak, egyrészt, mert az állam még nem volt meg, a nemzet azonban igen. Erről egyébként minden gondolkodó meg volt győződve, legfeljebb azt tette hozzá, hogy ez a nemzet most éppen alszik, ezért is kell felébreszteni. Másrészt azért látszott fontosnak, mert nyugatról is a nemzetről lehetett többet hallani, mint az államról, hiszen végül is a francia forradalom óta a burzsoá nacionalizmus vált a legelterjedtebb, hamarosan már szélesebb alsó rétegekben is meggyökerező ideológiává. Nemzet, azután nemzetállam – ezek a társadalmi gondolkodásban szereplő fogalmak, legfeljebb a szabadságot emlegették talán még ennél is többször. Az ehhez társuló gazdagság, vagyis a gazdaság magas fejlettségi szintje, ennek természetes velejárójának tűnhetett. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a megújulási mozgalmak vezető eliteje sok esetben a papság közül került ki, vagy más, alsóbb társadalmi rétegekből származott, ennek megfelelően ismeretei, látóköre is korlátozottak voltak.

Épp ezért itt az ideje, hogy áttekintsük ezeket a vezető eliteket, csoportokat, társadalmi származásuk szerint, hiszen ez nyilván erősen befolyásolta elképzeléseiket, terveiket, egyszerűen azt is, mit értettek meg a nyugati modellből.

Minthogy a megértés szempontjából nagyon lényeges, milyen úton, milyen közvetítéssel jutottak a nyugati ismeretekhez, ezt az áttekintést két nagy csoportra kell bontanunk. Az egyikbe tartoznak azok a nemzetek, amelyek részben vagy egészben a Habsburg-birodalomhoz tartoztak, tájékozottságukra, ismereteikre ennek a birodalomnak sajátos kulturális légköre nyomta rá a pecsétjét. Az egyszerűség kedvéért ezt A régiónak nevezzük majd a továbbiakban. A másik, megint az egyszerűség kedvéért B betűvel jelzett régió a Balkán, amelyre az oszmán birodalom, vagy inkább az ezen belül uralkodó görög kulturális közeg a jellemző.

A lengyel nemzet esetében a harmadik felosztás után megerősödő, de kulturális téren már az első felosztás után kibontakozó nemzeti mozgalom vezető eliteje már csak a hirtelen félbeszakadt állami hagyományból következően is, de a polgári fejlődés elmaradottsága és a nemesség óriási aránya miatt (a lengyel társadalom 10%-át tették ki a nemesek), a feudális uralkodó osztályból, vagy a belőle kikerülő, részben papi értelmiségből adódott össze. A novemberi felkelés, a „konzervatív forradalom” (Engels) bukása után ez a vezető elit jórészt a nyugati emigrációba szorult, így a nyugati kapitalista fejlődés árnyoldalait is tapasztalhatta, ezért is lesz ezen belül nem jelentéktelen az utópikus szocializmusig eljutó ki-sebbség.

Bizonyos értelemben ehhez a lengyel vezető elithez hasonlít a ma-

gyar mozgalomé is, mert itt is zömmel a feudális uralkodó osztályból kerül ki, hiszen a magyarországi társadalmon belül is szokatlanul magas a nemesség arányszáma, majdnem 5%. A lengyelekhez képest a különbség viszont abban rejlik, hogy a magyar feudális uralkodó osztály hatalmi pozícióit a Habsburg-birodalmon belül, a feudális rendi országgyűlés és az egyedülálló vármegyei szervezet révén megtartotta. Persze a feudális uralkodó osztályon belül megint csak egy szűkebb réteg, a középbirtokos nemesség volt az, amelyik érdemben a nemzeti mozgalom élén állt, mert a meglévő feudális rendszer nehézségeit mindennap tapasztalta, viszont mégis olyan anyagi és politikai helyzetben volt, hogy otthon is szabadon szólalhatott meg, nem csupán az emigrációban, mint a lengyelek. Az értelmiség is sokáig a nemességből került ki, ez már inkább a kis vagyonú, vagy birtoktalan nemesek közül, az 1840-es években pedig már – az orosz kifejezést kölcsönkérve, mert találó – a vegyesrendű (raznocsinyec) értelmiség is szerepet kapott. Nagyjából a magyarhoz hasonló a horvát eset, azzal a különbséggel, hogy a polgári – kispolgári eredetű értelmiség és a Katonai Határőrvidék ugyancsak egyfajta értelmiséget is jelentő tisztikara is szóhoz jutott. Sőt az arisztokrácia néhány képviselője is, de ilyen eseteket a magyaroknál is tapasztalhatunk.

Nagyon eltérő viszont a csehek esete. A Habsburg-birodalmon belül a cseh tartományok voltak messze a gazdaságilag legfejlettebbek, a legmagasabb szinten lévők, ennek megfelelően pedig az egész nemzeti mozgalom is sokkal polgáribb jellegű, a vezető elit is jórészt a polgárságból került ki. Téves az a nagyon sokáig uralkodó nézet, hogy a cseh ébredés vezetői alacsony, jórészt paraszti sorból származtak volna. A lengyel vagy a magyar társadalomhoz hasonló nemessége a cseheknek egyáltalában nem volt. Az arisztokrácia ugyan nagyjából fele részben valóban etnikailag cseh származású, de már erősen elnémetesedett, vagy inkább Habsburg-hű lett, így a nemzeti mozgalom kulturális szakaszában bizonyos korlátozott mecénási szerepet még játszhatott, egyfajta, velejéig feudális jellegű tartományi patriotizmusával is lehetett számolni, de a nemzeti mozgalom legcsekélyebb politikai követeléseiben már nem tudott együtt haladni a polgári elittel.

Ezzel végeztünk is a Habsburg-birodalombeli nemzetek közül azokkal, amelyeknek valamilyen formában volt saját feudális uralkodó osztályuk és ennek megfelelő rendi intézményeik, amelyek politikai (netán gazdasági és társadalmi) igények felvetéséhez fórumul szolgálhattak.

A többi nemzet esetében az a legfontosabb közös sajátosság, hogy – különböző okoknál fogva, amelyeket itt nem részletezhetünk – saját

feudális uralkodó osztályunk nem volt, polgárságuk is csekély és inkább a városi alsóbb rétegekből, egyedül a szerbeknél található tehetősebb kereskedő burzsoáziát. Ennek megfelelően, a vezető elit kispolgári származású, jórészt papi értelmiség volt, ez a szerbek és a szlovének esetében egyéges is, mert orthodox, illetve katolikus. A szlovákok és a románok esete sajátos. A szlovákok többsége katolikus volt, de nagyjából egyötöde evangélikus, a két felekezetről kikerülő papi értelmiség csak az 1840-es évek derekára tudott a két egyház kényszerű ellenségeskedésén felülkerekedni. Ráadásul még az is hátrányos volt számukra (és ebben a vonatkozásban a szlovénekkal vethetők össze), hogy egyik egyház sem volt „nemzeti” jellegű, tehát a papok részvételét a nemzeti mozgalomban legfeljebb eltűrte, olykor még akadályozta is, és semmiképp sem támogatta. A Habsburg-birodalombeli románok nagyjából egyenletesen oszlottak meg az orthodox és az unitus egyház között, a felekezeti ellentétek élesek voltak, de mindkét egyház bizonyos mértékig a nemzeti mozgalommal azonosult, így előnyösebb helyzetben voltak. Ez a szerbekre is érvényes, kiváltságokkal rendelkező orthodox egyházuk révén.

Az oszmán birodalmi területen természetesen másképp alakult a helyzet, különösen azoknak a nemzeteknek az esetében, amelyek itt is éltek, mint a románok vagy a szerbek. A görögöknél a vezető elit részben a nagyon gazdag kereskedő és hajótulajdonos burzsoáziából, részben a nagybirtokosokból és az oszmán birodalom vezetésében, meg a konstantinápolyi patriarchátus szervezetében, az előbbi esetben informálisan, jelentős politikai befolyással is rendelkező rétegekből került ki. Ez a vezető elit, amely a diasporában élő kereskedők és bankárok révén a legközvetlenebb kapcsolatban állt a Nyugattal, a Habsburg-birodalmi feudális származású elitekkel vetekedhetett műveltség, ismeretek és politikai horizont tekintetében, mindenesetre sokkal előnyösebb pozíciókból folytathatta a nemzeti harcot. A görögöknél ez a harc elég korán a legradikálisabb politikai formába, a függetlenségért vívott harcba torkollott, ebben már paraszti származású vezetők is szóhoz jutottak.

A két dunai fejedelemségben a román társadalom struktúrája eltérő volt a Habsburg-birodalmitól, itt volt hazai (bár részben görög) feudális uralkodó osztály. A nemzeti mozgalom elitje azonban a kezdeti, kulturális szakaszban a Habsburg-birodalmi román értelmiségből került ki, a dunai fejedelemségekben csak később bontakozott ki a vezető politikai elit, ez már zömmel a feudális uralkodó osztály fiatalabb nemzedékét jelentette.

A szerbek és a bolgárok helyzete erősen emlékeztet a Habsburg-bi-

rodalombeli szlovákokéra vagy szlovénekére, sem feudális uralkodó osztály, sem jelentős városi polgárság, az elit tehát jórészt a parasztságból kerül ki, de a bolgárok esetében, ahol a mozgalom elkésztettebb még a többi balkáni nemzethez képest is, a század derekán már a gazdag kereskedő-polgárságból is jönnek vezetők. Az értelmiség a szerbeknél zömmel a Habsburg-birodalmi szerb értelmiségből kerül ki, a bolgároknál pedig természetesen jórészt papi értelmiségről van szó. De mindkét nemzetnél a politikai mozgalomban paraszti származású vezetők jutnak szerephez a század elején, illetve a század derekán.

A társadalmi összetétel és a műveltségi-látóköri szint nagy tarkasága teszi érthetővé a megújulási mozgalmak konkrét programjának és menetének sokféleségét. Nyilván nem lehet feladatunk, hogy ezeknek a mozgalmaknak a fejlődését akár csak főbb vonásaiban itt felidézzük, általában a történeti irodalomban eléggé ismertek, hiszen legalább egy évszázada mindenfelé a történeti kutatás előterében álltak. Néhány közös vonásra mégis utalni kell.

A B régióban, pontosabban az ide tartozó nemzetek esetében (mert a diasporát is bele kell számítani), vagy már régóta jelentős a gazdasági fejlődés, vagy éppen elmaradott. Az elsöre egyértelmű példa a görögök esete, akik az A zóna cseh burzsoáziájához hasonló szerepet játszanak az egész Balkán-félszigeten, de messze azon túl is. Kisebb mértékben, de hasonló volt a helyzet a két dunai fejedelemségben, megint a dunai és tengeri kereskedelem révén. A bolgár és szerb területen viszont a gazdasági szint még igen alacsony volt. Ebből következett, hogy a nyugati modell elsőrendűen a nemzetállamot jelentette, nem a polgári átalakulást, a kapitalizmust. A nemzetállamot, még hozzá a teljesen önálló, független nemzetállamot, mert ennek a lehetősége az oszmán fennhatósággal szemben megvolt, a szerb és görög függetlenségi harc sikerei ezt bizonyították. Az oszmán hatalommal szemben a balkáni népek egyes nagyhatalmak segítségével is számíthattak, így érték el a függetlenséget.

Az A zónában a lengyelek a nemzeti mozgalom programja szempontjából különleges esetet jelentenek, 1795 óta egyértelműen az állami függetlenség visszaszerzése volt az egyetlen, vagy legalább is a legfőbb cél, ami a lengyelek helyzetéből, a felosztások után, nyilvánvalóan érthető. A többiek esetében viszont, és ebbe a magyar politikai elit is beleértendő, megint csak eltérő konkrét okoknál fogva, a teljes állami függetlenség kivívása nem szerepelt a nemzeti mozgalmak programjában. Volt még egy közös és általános ok is, annak a felismerése, hogy a Habsburg-uralkodó más, mint a szultán, hogy Ausztria európai nagyhatalom, ezzel szemben a

fegyveres függetlenségi harcra csak a lengyelek voltak elszánva, de azoknak sem sikerült. A kisebb Habsburg-birodalmi nemzetek esetében fel sem vetődött semmiféle elképzelés a Habsburg-uralomtól való felszabadulásra, ez egyszerűen elgondolhatatlan volt. Palacký majd 1848 áprilisában a frankfurti Vorparlamenthez írott nyílt levelében még egyéb közös okokat is emleget. Így végül is a nemzeti mozgalmak csúcspontján, az 1848-as forradalom idején sem kerül elő a teljes nemzetállami függetlenség terve, csak a birodalmon belüli minél nagyobb önállóságé.

Alaposan eltávolodtunk már a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet alapkérdéseitől. Persze azért, mert a különböző nemzeti mozgalmak is messze kerültek ettől az alapkérdéstől. Annak jegyében, amire már korábban utaltunk, hogy ti. a feudális formáció nehézségei erősebben mutatkoznak meg, mint a kapitalizmus előzményei, az átmenet lényegbevágó kérdései közül csak egy vetődött fel, az viszont igen nagy hangsúllyal, a jobbágyfelszabadítás, kétségkívül a kapitalizmus kibontakozásának legsúlyosabb akadálya ezen az agrárterületen. A B régió esetében ez persze, a maga módján, csupán a dunai fejedelemségekben, mert egyebütt természetes volt, hogy az oszmán fennhatóság lesöprésével minden feudális jellegű viszony is megszűnik, hiszen a Tanzimat reformjai révén már valóban az állam volt majdnem mindenütt az egyetlen feudális birtokos.

Az A régióban azonban a helyzet nem volt ilyen egyszerű, a Habsburg-uralmat senki sem akarta felszámolni, és esetleges felszámolása sem vezetett volna automatikusan a jobbágyok felszabadítására. A nehézséget viszont az okozta, hogy nem egy itteni nemzeti mozgalom vezető elitje éppen a feudális uralkodó osztályból került ki, amelyet a jobbágyfelszabadítás érzékenyen érinthetett. Itt tehát éppen a feladatok elsődrendűen nemzeti megfogalmazása segítette elő, hogy ezt az elkerülhetetlen változást valamiféle, a feudális urak részéről jövő nemzeti áldozatként lehetett megfogalmazni és beépíteni a többi cél közé. A nemzeti mozzanat akkor is az elsődleges maradt.

A polgári átalakulás, tehát a kapitalista rendszer uralomrajuttatásának egyéb, mondhatnánk pozitív igényei, az ipar fejlesztése, a kapitalista rendnek megfelelő jogi és intézményrendszer kiépítése alig szerepelt a nemzeti célok között. Egyedülállónak tekinthetjük itt a magyar politikai elit állásfoglalását, amely — persze akkor is a nemzeti céloknak alárendelten — de a legtöbb javaslatot vetette fel ebben a vonatkozásban is, mint-hogy a feudális rendszer hátrányait, mint hangsúlyoztuk, maga is erősen érezte. Egyfajta nemesi forradalmiság volt ez, s ezt a lengyeleknél is láthatjuk, bár más hangsúlyokkal. Ebben a vonatkozásban az alapvető okot

nyilván abban kell látni, hogy a tőkés fejlődés vagy már kibontakozóban volt, vagy pedig éppen a kibontakozás előfeltételei olyan csekélyek voltak, hogy nem lehetett velük komolyan számolni.

A kör bezárult, újra csak a nemzeti program elsődlegességéhez jutottunk el. Talán egy mozzanatra érdemes még felfigyelni. Sem a Habsburg-birodalom, sem az ottomán birodalom nem segítette elő gazdaságpolitikájával jelentős mértékben a gazdasági fejlődést, az iparosítást. Az oszmán birodalom ebben korábban sem jeleskedett, a Habsburg-birodalom viszont az előző század felvilágosult abszolutizmusának iparpártoló politikájával szakítva jutott el a 19. század első felének mozdulatlanságáig. Úgy tűnik, ezért volt törvényszerű a nemzeti ébredés, amely ugyan csak mellékesen és alárendelten, de mégis a gazdasági és még inkább a társadalmi átalakulásnak a kérdéseit is felvetette, vagy a teljes függetlenség programja révén, objektívan ezek későbbi megoldását feltételezte. Ezért látjuk úgy, hogy a nemzeti megújulási mozgalmak Közép- és Délkelet-Európában a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet egyik szükség-szerű mozzanatát jelentették, még akkor is, ha az átmenet lényeges kérdéseihez csak lazán vagy sehogy sem kapcsolódtak. Elvégre a történelmi törvényszerűségekre éppen az a jellemző, hogy a kortársak tudatától függetlenül hatnak.

Nyilván a felvetett kérdések analógiáit az orosz birodalomban, pontosabban annak európai törzsterületén is megtalálhatjuk, ezek akárcsak pusztá jelzése viszont mindenképpen meghaladta volna ennek a korreferátumnak a kereteit.